

Anlam ve Değer Açısından Kur'an'da Hızır-Mûsâ Kissasında Çocuğun Öldürölme Meselesi

The Issue of Killing of the Child in the Story of Khidr and Moses from the Meaning and Value Perspective

Bayram Demircigil*

Dr. Öğr. Üyesi, Sakarya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Tefsir Anabilim Dalı
Assist. Prof, Sakarya University, Faculty of Theology, Department of Tafsir
bdemircigil@sakarya.edu.tr | <https://orcid.org/0000-0001-5614-8141>
Sakarya / Turkey

*Sorumlu Yazar / Corresponding Author

Soner Aksoy

Arş. Gör., Sakarya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Tefsir Anabilim Dalı
Research Assist., Sakarya University, Faculty of Theology, Department of Tafsir
Sakarya / Turkey
snraksoytrbzn@hotmail.com | <https://orcid.org/0000-0003-3178-7937>

Article Type / Makale Tipi

Research Article / Araştırma Makalesi

DOI: 10.33420/marife.903003

Article Information / Makale Bilgisi

Received / Geliř Tarihi: 25.03.2021

Accepted / Kabul Tarihi: 20.05.2021

Published / Yayın Tarihi: 30.06.2021

Cite as / Atıf: Demircigil, Bayram; Aksoy, Soner. "Anlam ve Değer Açısından Kur'an'da Hızır-Mûsâ
Kissasında Çocuğun Öldürölme Meselesi". *Marife* 21/1 (2021), 231-252.
<https://doi.org/10.33420/marife.903003>

Plagiarism / İntihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a
plagiarism software. / Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermedięi teyit
edildi.

Copyright / Telif Hakkı: "This article is an open access article distributed under the terms and
conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 (CC BY-NC-ND 4.0)
International License." / "Bu makale Creative Commons Atınlı-GayriTicari-Türetilemez 4.0 (CC BY-NC-
ND 4.0) Uluslar arası Lisansı altında lisanslanmıştır."

Anlam ve Değer Açısından Kur'an'da Hızır-Mûsâ Kıssasında Çocuğun Öldürülme Meselesi

Özet

Kur'an'da yer alan ilginç ve üzerinde pek çok tartışmanın cereyan ettiği anlatılardan biri hiç kuşkusuz Kehf sûresi 60-82. ayetleri arasında geçen Hızır-Mûsâ kıssasıdır. Bu kıssada çocuğun öldürülme meselesi İslam ilim geleneğinde en çok konuşulan konular arasında bulunup adalet idesi açısından bazı eleştiri ve değerlendirmelere zemin oluşturmuştur. Bu meseleyle alakalı konular İslam tarihinin erken dönemi boyunca Eş'arîlik, Mu'tezile ve Mâtürîdîlik gibi kelam ekollerince tartışılan hususlar arasında olmuştur. Buradaki asıl sorun yüce Allah'ın, fiillerinde insandaki adalet tasavvuru ve algısını dikkate alıp almadığı ve eylemlerini buna uygun olarak sergileyip sergilemediği meselesidir. Konunun modern zihinlerde bir yere oturtulmasının ve gereğince kavranmasının kolay olmadığını kabul etmek gerekir. Kelâm ekolleri bu soruna, ya Allah'ın irade ve kudreti veya adaleti ya da hikmet ve adalet dengesi açılarından yaklaşarak izah getirme çabası sergilemişler ve tartışmalarını bu ilkeler ışığında yürütmeye çalışmışlardır. Yine bu mevzu gerek klasik, gerekse modern tefsirlerde çeşitli yönlerden ele alınmaya ve çözümlenmeye çalışılmıştır. Bu tür açıklamalarda, istisnalar bir tarafa bırakılacak olursa meselenin ilahî takdire ve gayb âlemine ilişkin boyutuyla hukûkî/şer'î boyutunun genellikle birlikte ve iç içe işlendiği, bu durumun da konuyu anlaşılır kılmaktan ziyade daha karmaşık hâle getirdiği müşahade edilmiştir. Bu nedenle olsa gerek, klasik müfessirler bu hususta daha çok, öldürülen çocuğun yaşı ile öldürülme sebebi üzerinde yoğunlaşmışlardır. Bu yaklaşım biçimi de tarih boyunca çeşitli tartışmalara ve farklı düşüncelerin ortaya konulmasına neden olan bu sorunu anlaşılır kılmaktan ziyade daha karmaşık hâle getirmiş ve bazı soru işaretlerinin artmasına neden olmuştur. Allah'ın kulları ve kâinat üzerinde uygulamaya koyduğu tasarruflarının beşeri tasavvur ve anlayışa göre şekillenen hukûkî bir çerçevenin esas alınarak sınırlandırılmaya çalışılması isâbetli ve makul bir yaklaşım olarak görülemez. Çünkü varlık âlemindeki her şeyin mutlak hâkimi olan ve her şeyin bilgisini elinde tutan Allah'ın fiilleri mutlak hakikatin ifadesidir. Bu konudaki aksi tutum Allah'a eksiklik izafe etmek anlamına gelebilir. Bu noktada Allah'ın bazı fiillerinin ardında yatan sebeplerin gerçek anlamda ne zaman biliniyor anlaşılacağı belli olmayışının iyice kavranması hayati bir önem taşımaktadır. Nitekim bu gerçek, Kur'an'da pekçok kez vurgulanmıştır.

Hâl böyle olmakla birlikte kimilerince kıssada çocuğun öldürülmesinin insanda var olan adalet duygusunu zedeleyeceği ve Allah'ın mutlak adaletini gölgeleyeceği iddiası ortaya atılmıştır. Bu yaklaşıma göre Allah belirlenmemiş kader gereği insanla ahlakî ilkeler doğrultusunda ilişkide bulunur. Buna karşın söz konusu iddiada Hz. İbrâhîm kıssasında yer aldığı üzere Allah'ın ona çocuğunu kesmesini emretmesi bir problem olarak görülmemiştir. Bu bakış açısı, ilgili olayın Allah insan ilişkisi kapsamında ele alınamayacağı şeklinde gerekçelendirilmiştir. Ne var ki bu görüşün gerçeği yansıttığını söylemek oldukça zordur. Zira bu kıssadan da Allah-insan ilişkisine dair bazı ders niteliği taşıyan mesajların çıkarılması pekâlâ mümkündür. Öte yandan böyle bir yaklaşımın benimsenmesinin arka planında meselenin kelâmî bir tartışmanın parçası hâline getirilmek suretiyle çocuğun öldürülme meselesi üzerinde aşırı odaklanılmasının yattığını söyleyebiliriz. Sonuçta bu yaklaşımda bir bütün olarak kıssanın anlaşılmasına yardımcı olacak önemli bazı ayrıntılar göz ardı edilmiştir. Diğer taraftan, kıssadaki bu meseleyi anlamada anahtar rolü oynayacak ifadenin Hızır'la Mûsâ buluştuğlarında Hızır'ın "Sen asla benimle beraberliğe sabredemeyeceksin. Hakkında bilgi sahibi olmadığın bir şeye nasıl sabredesin ki?" ve ayrılmadan önce "Ben bunu kendi irademle yapmadım" şeklindeki sözleri olduğunu özellikle belirtmemiz gerekir. Böylece bu ifadeleriyle Hızır, Mûsâ'nın beşer aklını aşan birtakım olaylarla karşılaşacağını ve tüm bunların Allah'ın iradesiyle gerçekleşeceğini buluşmalarının en başında dile getirmiş olmaktadır. Kıssadaki bu temel mesaj, bu konuda bütüncül yaklaşımdan uzaklaşılarak gözden kaçırılmıştır. Bu durumda, kıssanın değerlendirilmesinde ortaya çıkan temel yanlış, tıpkı Hz. İbrâhîm kıssasıyla ilgili değerlendirmede olduğu gibi Hızır-Mûsâ kıssasında da beşer algısının ötesinde bazı mesajların yer aldığı gerçeğinin dikkate alınmamış olmasıdır.

Yukarıda kaydettiğimiz tüm bu hususlar göz önünde bulundurulmak üzere, biz bütüncül bir bakışla çocuğun öldürülmesini kıssada kullanılan dilin imkânlarını aşmadan analiz edecek ve Kur'an'da bu kıssanın anlatılmasındaki hedefleri tespit etmeye çalışacağız. Böylece konunun anlaşılmasına bir nebze de olsa katkı sağlamış olacağız. Bu bakımdan makalede, önce âlimlerin konu hakkındaki bakış açıları serdedilmiş, ardından bu hususta geleneksel ve modern yaklaşımlar gözden geçirilmiş ve

meselenin hukûkî-kelâmî bağlamda ele alınıp alınmayacağı tartışılarak bir sonuca ulaşılmaya çalışılmıştır. Bu noktada başlıkta yer alan "anlam" ve "değer" tabirleriyle felsefî bir göndermede bulunmaktan ziyade kıssanın ilgili kısmının içerdiği temel mesajın tespit edilmesi ve bunun muhataplar açısından nasıl bir işleve sahip olduğunun vurgulanması amacı taşıdığımızı belirtmek istiyoruz. Zira konuya felsefî perspektiften yaklaşılması ayrı bir inceleme ve araştırmayı gerekli kılmaktadır. Biz bu çalışmamızda tefsir ilminin sınırlarına bağlı kalmakla birlikte kelâmî tartışmaları da göz önünde bulundurduk.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Kur'an, Hızır-Mûsâ, Çocuğun Öldürülmesi, Adalet.

The Issue of Killing of the Child in the Story of Khidr and Moses from the Meaning and Value Perspective

Summary

There is no doubt that the child being killed by Khidr in the story of Khidr and Moses in the Qur'ân surah al-Kahf verses 60 to 82 has been one of the most fascinating and controversial issues and brought about some criticism in terms of the sense of justice. The topics related to this issue had been under discussion by kalam schools like Ash'arites, Mu'tazilites, and Maturidites during the early period of Islamic history. The question here is whether Allah considers the human perception of justice in His deeds and acts accordingly. It should be acknowledged that the comprehension of such an issue by modern mindset is not easy. The schools of thought had approached the matter either from the perspective of Allah's will and omnipotence or in the light of justice or concerning the balance between wisdom and justice and made discussions in the light of these concepts. This issue had also been addressed by classical and modern exegetes and analyzed from different perspectives. In these statements, with some exceptions, the aspect related to the predestination and unseen world had been blended with the judicial dimension of the issue. Therefore, they generally concentrated on the age of the child and the grounds for his execution. This attitude has made the issue more complex rather and caused several debates and diverse opinions. It is an inaccurate judgment to limit the actions of Allah on His servants and the universe with a legal framework in line with human perception and understanding because the acts and deeds of Allah who has the sovereignty and knowledge of everything in the universe is the absolute expression of the truth. Thinking otherwise would mean ascribing deficiency to Allah. It is vital to realize that the time of recognition of the reason behind some actions of Allah is quite uncertain for humans. This fact has been emphasized in the Qur'ân numerous times.

Nevertheless, some authors maintained that the murder of the child by Khidr in the story would damage the sense of justice in human and overshadow the absolute justice of Allah. According to them, Allah has relations with humans as undetermined destiny within the boundaries of ethics. Despite this, they never saw the story of Abraham as a problematic matter when Allah ordered him to slaughter his son. They did not consider this case as an example of the relation between Allah and humanity. We should realize that these remarks do not comply with reality because some lessons could also be deduced from this story about the relations between Allah and human. We should acknowledge that the motive behind this approach is to focus excessively on the killing of the child by including this issue in the debates of kalam. As a result, the details which will help to understand the story as a whole have been neglected.

On the otherhand, the key point to understand the matter in the narrative is the sentence used by Khidr when he warned Moses by saying in their meeting "You certainly cannot be patient with me. how can you be patient with what is beyond your knowledge?" and before they depart "I did not do it of my own accord". So, through these remarks, Khidr indicated that Moses would face some incidents beyond human intellect and these would happen by the will of Allah. This essential message in the story was dismissed by some people who did not follow a holistic approach in this matter. Thus, the main misconception in dealing with the story is disregarding the fact that certain messages beyond human comprehension exist in the story of Khidr and Moses as was the case with the story of Abraham.

Given these points, we will be analyzing the subject in a holistic approach without exceeding the limits of the language used in the story and discover the objectives behind the utterance of the story in the Qur'ân. In this paper, we presented the views of scholars, evaluated traditional and modern approaches and, discussed the possibility of analyzing the problem in the context of sharia law and kalâm. At this point, we assert that we aim by the words meaning and value to identify the basic

message that the related topic includes and its functions for audience rather than referring to the philosophical aspect of the issue because it requires further studies. In this study, we have considered the boundaries of the Qur'anic exegesis as well as taking kalām discussions into account.

Keywords: Tafsir, Qur'an, Khidr-Moses, Killing the Child, Justice.

Giriş

Kur'an kıssalarında yer alan kimi olağandışı/olağanüstü olayların beşerî tasavvura göre adalet ilkesiyle bağdaştırılması mümkün görünmemekte, bunların anlaşılması ve izahında zorluklarla karşılaşmaktadır. Bu zorluk, ilgili nasların beşerî aklın verileri ve insandaki adalet duygusuyla çözümlenemeyeceğinin imkânıyla ilgili görüş farklılığından kaynaklanmaktadır. Esasen İslam düşünce tarihindeki hüsün-kubuh, salah-aslah ve insanın fiilleriyle ilgili gündeme gelen bir kısım kelâmî tartışmaların da konuyla yakından ilgisi bulunmaktadır. Nitekim bu konular gelenekte Eş'ariyye, Mu'tezile ve Mâtürîdiyye arasındaki tartışmalarda önemli başlıklardandır. Buradaki ana sorun Allah'ın, fiillerinde her zaman beşerî düzeydeki adalet tasavvurunu dikkate alıp almadığıdır. Bu soruya Mu'tezile'nin olumlu bir yanıt verdiği ve bu temel yaklaşımın onların düşünce sisteminde önemli bir yer tuttuğu bilinmektedir. Bunun sonucunda onlar, kulları için en yararlı (aslah) olanı yaratmasının Allah hakkında zorunlu olduğunu ileri sürmüşlerdir. Mu'tezile'nin bu sert söylemine karşı Mâtürîdî (ö. 333/944) Allah'ın Hakîm oluşuna vurgu yaparak O'ndan sâdir olan fiillerin hikmetin dışına çıkmasının mümkün olmadığını dile getirmiştir.¹ Buna mukabil, Eş'arilikte Allah'ın getirdiği hükümlerin ve vaz ettiği ilkelerin insan aklı ve tasavvurlarıyla örtüşmesi gibi bir zorunluluk bulunmamaktadır.

Klasik dönemden itibaren konuya yaklaşımla ilgili üç temel bakış açısının hâkim olduğu böylece görülmektedir. Bu çerçevede cereyan eden tartışma, modern zamanlarda Kur'an'da yer alan Hızır-Mûsâ kıssasındaki çocuğun öldürülme meselesiyle yeniden gündeme getirilmiştir. Görünürde haklı bir gerekçe olmaksızın çocuğun öldürülmesinin insandaki akıl ve adalet ilkesiyle bağdaştırılmasında güçlük çekilmektedir. Gelenekte bu konu, Allah'ın adaleti ekseninde genel olarak bir mesele olarak görülmezken bu hususta istisna kabilinden bazı örnekler de yok değildir. Sözgelimi Ebû Ahmed el-Keracî (ö. 360/970 [?]) yaşadığı dönemde kimi felsefecilerin “nâkis ve bozuk akıllarıyla” bu kıssayı vesile ederek Allah'ın adaletini sorgulamaya kalkıştıklarını söylemiştir.² Günümüzde de bir araştırmacı tarafından Kur'an'da anlatıldığı şekliyle çocuğun öldürülmesinin Allah'ın adaletini zedelediğinin ileri sürüldüğü ve işin içinden çıkılmadığının itiraf edildiği görülmektedir.³

Bu durumda vahiy olgusunun temel nitelikleri, Kur'an'ın bütünlüğü ve beşerî dilin imkânları göz önünde bulundurularak bu sorunun ele alınması ihtiyacı hâsıl olmuştur. Dolayısıyla bu araştırmada kelâmî tartışmalar da göz önünde bulundu-

¹ Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, thk. Bekir Topaloğlu - Muhammed Aruçi (İstanbul: İrşad Kitabevi, 1422/2001), 191.

² Ebû Ahmed el-Keracî, *Nüketü'l-Kur'âni'd-dâlle 'ale'l-beyân fi envâ'î'l-ulûm ve'l-aḥkâm*, thk. İbrâhîm b. Mansûr el-Cüneydil, 4 Cilt (b.y.: Dâru'l-Ḳayyim, 1424/2003), 2/221.

³ bk. İlhami Güler, *Allah'ın Ahlakiliği Sorunu* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019), 105.

rulmak suretiyle tefsir literatüründen yararlanılarak sorunun çözümüne bir nebze olsun katkı sunulması hedeflenmektedir. Buna mukabil, her ne kadar Mûsâ'nın temsil ettiği zâhir ilmi ile Hızır'ın muttali kılındığı bâtın ilmi arasındaki ikilem, kıssanın ihtiva ettiği önemli temalardan biri olsa da bunun bâtınî/işârî yorumlarla ilgili olduğunu söylemek pek mümkün gözükmemektedir. Zira olayın -ister görünen veçhesi, isterse perde arkasından söz edilsin- her ikisi de biri beşerî, diğeri ilahî olmak üzere hakikatin iki ayrı yüzünü temsil etmektedir. Bu itibarla sûfi gelekte olduğu gibi Hızır'ın çocuğu öldürmesinin nefs-i emmâreyi öldürmesinin sembolü olduğu biçimindeki yorumlarla ilgilenilmeyecektir.

Günümüzde yapılan farklı akademik araştırmalarda Hızır-Mûsâ kıssası muhtelif yönleriyle ele alınmıştır. Bu çerçevede genel olarak, kıssanın tefsir hadis ve tasavvuf literatüründeki yerine, olayın aktörlerini oluşturan Hızır, Yûşâ ve Mûsâ'nın kimliğine, Yahudi kültürü, Gilgamiş ve İskender Destaniyle ilişkili olup olmadığı hususundaki tartışmalara, olayın kader perspektifinden okunmasına ve İsrâiliyyat'la ilişkisine değinilmiştir.⁴ Bu araştırmada ise Hızır-Mûsâ kıssasında anlatılan olaylar dizgesinde anlaşılması en zor gözükken, günümüzde farklı okumalara konu olan ve özellikle birtakım araştırmacılar tarafından adalet ve ahlak ilkesi ekseninde sorunlu addedilen çocuğun öldürülme meselesine odaklanılacaktır. Bu açıdan kıssada yer alan olay örgüsünün ve bu anlatıda kullanılan dilin sınırlarını aşmadan çocuğun öldürülme hadisesini, Kur'an bütünlüğünü dikkate alarak okumaya ve bu olayla ulaşılmak istenen hedefleri tespit etmeye çalışacağız. Buna göre çalışmada ilk olarak Kur'an'da Hızır-Mûsâ kıssasının genel hatlarıyla anlatımına yer verilecektir. Daha sonra düşünsel bir perspektif oluşturmak için tarihten günümüze tefsir literatüründe çocuğun öldürülme meselesinin genel olarak nasıl izah edildiği ortaya konulacaktır. Ardından bu hadisenin Kur'an'ın anlam ve değer dünyası açısından nasıl anlaşılması gerektiği üzerinde durulacaktır. Bu bağlamda çalışmamızda anlam ve değer tabirlerini felsefi bir düzlemde değil daha çok lugavî çerçevede kullandığımızı belirtmeliyiz. Bu bakımdan kıssadan çıkarılabilecek sonuç ve bu sonucun muhatap üzerindeki etkisi yönüyle konuya yaklaşılabilecektir. Böylece çocuğun öldürülme hadisesine yönelik ortaya konulan anlama ve yorumlama çabalarına bir katkı sunulmaya çalışılacaktır.

⁴ Bu çerçevede yapılan bir kısım çalışmalar için bk. Mustafa Öztürk, "Bilge Kul-Musa Kıssası ve İslam Kültüründe Hızır Mitozu", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/15 (2003), 245-281; İman bint Abdurrahmân Mağmûd Mağribî, "Hz. Musa ve Hızır (as) Kıssası: İsrâiliyyât Rivâyetlerine Karşı Eleştirel Bir Yaklaşım", çev. Mustafa Şentürk, *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5 (2015), 173-208; Yasin Meral, "Mûsâ-Hızır Kıssası ve Kıssasının Yahudi Kökeniyle İlgili İddialarının Değerlendirilmesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 55/2 (2014), 129-150; Necmettin Çalışkan, "Kehf Süresi Bağlamında Hz. Mûsâ ve Sâlih Kul (Hızır) Kıssası ve Antakya'da Hızır İnançının Sosyo-Kültürel Etkileri", *Toplum Bilimleri Dergisi* 9/18 (2015), 243-262; Kılıç Aslan Mavil, "Hızır-Mûsâ Kıssasında Kader - Çift Perspektifli Bir Bakış -", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 5/8 (2016), 2496-2516. Makale düzeyindeki bu çalışmalara ek olarak bir kitap çalışması için bk. Necmeddin Bardakçı, *Hakikatin Keşfi-Hz. Musa ve Hızır*, 2. Basım (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2019).

1. Ana Hatlarıyla Hızır-Mûsâ Kıssası

Kur'an'da Kehf sûresinin 60-82. ayetlerinde İslam kültüründe Hızır-Mûsâ kıssası olarak bilinen olaya yer verilmiştir. Kıssayı şöyle özetleyebiliriz: Mûsâ, hizmetinde bulunan gençle birlikte Hızır'la buluşmak üzere iki denizin birleştiği yere gider ve burada Allah'ın kendi katından rahmetini lütfettiği ve özel bir ilim öğrettiği sâlih bir kulla karşılaşır. Bu kişinin adı Kur'an'da zikredilmese de hadislerde Hızır olarak ifade edilmiş,⁵ tefsir literatüründe de bu isimle meşhur olmuştur.⁶ Kendisine verilen özel ilimden öğretmesi talebine karşı Hızır Mûsâ'ya, beraberliklerine ve hakkında tecrübe sahibi olmadığı bir şeye katlanamayacağını söyleyerek bu konuda biraz çekimser kalır. Buna mukabil Mûsâ, beraber oldukları süre boyunca sabırlı davranacağına ve ona karşı gelmeyeceğine dair taahhütte bulunur. Bunun üzerine Hızır, kendisine tâbi olduğu takdirde anlatmadıkça hiçbir soru sormaması şartıyla Mûsâ'nın bu isteğini kabul eder ve birlikte yolculuklarına başlarlar.

Mûsâ ile Hızır ilk olarak bir gemiye binerler. Bir süre sonra Hızır gemiyi delince Mûsâ hemen "*İçindekileri boğmak için mi gemiyi deldin! Gerçekten çok kötü bir iş yaptın!*" şeklinde sert sözlerle bu duruma tepki gösterir. Hızır'ın ise, "*Ben sana benimle beraber olmaya kesinlikle katlanamayacaksın demedim mi?*" şeklinde karşılık vermesi üzerine Mûsâ, hemen geri adım atarak verdiği sözü unuttuğu için kendisini mazur görmesini ve daha fazla üzerine gelerek yolculuklarını çekilmez kılmamasını ondan rica eder. Derken yolda bir erkek çocukla karşılaşır ve Hızır hemen onu öldürür. Bunu gören Mûsâ yine kendini tutamaz ve "*Bir cana karşılık olmaksızın suçsuz birini mi öldürdün! Gerçekten çok kötü bir iş yaptın.*" şeklindeki sözlerle rahatsızlığını bildirir. Bunun üzerine Hızır yine "*Ben sana benimle beraber olmaya kesinlikle katlanamayacaksın demedim mi?*" şeklinde karşılık verir. Mûsâ da "*Bundan sonra sana herhangi bir şey hakkında soru sorarsam benimle bir daha arkadaşlık etme. Zaten sen artık benden yana mazur sayılacak duruma gelmiş bulunuyorsun*" diyerek Hızır'a hak verir. Tekrar birlikte yola koyulurlar ve bir yerleşim yerine uğrarlar. Belde sâkinlerinden, karınlarını doyurmak için kendilerine yiyecek vermelerini talep etmelerine karşın onlar bu isteğe olumlu karşılık vermez ve misafirperverlik göstermezler. Ardından aynı yerde yıkılmaya yüz tutmuş bir duvar görürler ve Hızır hemen o duvarı tamir eder. Bunun üzerine Mûsâ yine sabredemeyerek; "*Dileseydin yaptığın bu iş için bir ücret alabilirdin.*" diyerek duruma itiraz eder. Mûsâ'nın bu son sözleri üzerine Hızır, artık yol ayrımına geldiklerini ve şimdiye kadar sabredemediği olayların iç yüzünü açıklayacağını ona bildirir.

Hızır gemiyi delmesinin gerekçesini; "*O gemi denizde çalışan yoksul birtakım*

⁵ Anılan kıssada Hızır ismi yer almamakla beraber İslamî kaynaklarda bu şekilde meşhur olduğundan bu ismi kullanmayı tercih ettik. bk. Ebü Abdillâh Muḥammed b. İsmâil el-Buhârî, *el-Câmi'u's-şâhiḥ*, nşr. Muḥammed Zühêyr b. Naşr, 9 Cilt (b.y.: Dâru Tavki'n-Necât, 1422/2001), "İlim", 3 (No. 74); Ebü'l-Ḥüseyn Müslim b. el-Ḥaccâc, *el-Câmi'u's-şâhiḥ*, nşr. Muḥammed Fuâd Abdülbâkî, 5 Cilt (Kahire: y.y., 1374-75/1955-56), "Fezâil", 46 (No. 2380).

⁶ bk. Ebü'l-Ḥasen Muḳâtil b. Süleymân b. Beşir el-Ezdî el-Belḫî, *Tefsîru Muḳâtil*, thk. Abdullâh Maḥmûd Şehhâte, 5 Cilt (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâs, 1979), 2/594; Ebü İshâk İbrâhîm b. es-Serî b. Sehl ez-Zeccâc, *Me'âni'l-Ḳur'ân ve i'râbüh*, 5 Cilt (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1408/1988), 3/299.

kimselere aitti. Onların önlerinde her sağlam gemiyi zorla almak isteyen bir kral vardı. Bu yüzden o gemiyi kusurlu hâle getirmek istedim." şeklindeki sözlerle izah eder. Çocuğu öldürmesinin gerekçesini ise; "Anne babası mümin insanlardı, onları azgınlığa ve küfre sokmasından korktuk. (O çocuğu öldürmekle) Rablerinin onlara bu çocuğun yerine daha temiz, daha hayırlı ve daha merhametli olanını vermesini istedik." sözleriyle açıklar. Duvarı düzeltmesinin nedenini ise "Duvar, şehirdeki iki yetim çocuğa aitti. Altında onlara ait bir hazine vardı. Babaları da sâlih bir insandı. Rabbin onların olgunluk çağına erişmelerini ve Rabbinden bir rahmet olarak o hazineyi çıkarmalarını murat etti." sözleriyle anlatır. Ardından kısca Hızır'ın, Mûsâ'ya bütün bunları kendiliğinden yapmadığını ve sabredemediği olayların hakikatlerinin bu şekilde olduğunu söylemesi üzerine sona erer.

2. Tefsir Literatüründe Çocuğun Öldürülme Meselesi

Bir önceki başlıkta kısaca arz ettiğimiz gibi kıssanın ayrıntılarında yer alan ve Mûsâ'nın tepki ve itirazlarına neden olan geminin delinmesi, çocuğun öldürülmesi ve duvarın düzeltilmesi gibi eylemlerin başlangıçta normal karşılanmaması doğaldır. Telafisi nispeten imkân dâhilinde olan diğer iki olaya göre arka planı bilinmeksizin çocuğun birdenbire öldürülmesine tanık olunmasının insan vicdanında büyük bir rahatsızlığa yol açması elbette beklenen bir durumdur. Çünkü zâhiren haklı bir nedene dayanmayan bu tür olaylar hayatın olağan akışına aykırıdır. Nitekim Kur'an'da, bir cana ya da yeryüzünde bir fesada karşılık olmaksızın herhangi birisinin öldürülmesinin bütün insanlığı öldürmek anlamına geldiğinin vurgulanmasında da bu ahlâkî ve vicdânî boyutun göz ardı edilmediği anlaşılır.⁷

Bu durum göz önünde bulundurulmak üzere, müfessirlerin erken dönemden itibaren kıssadaki çocuğun öldürülme meselesinde Allah'ın hikmetini anlama ve açıklama çabasına girdikleri görülür. Ne var ki müfessirler genellikle, çocuğun öldürülmesini hukûkî zeminde izah etmeye ve konuya hukûkî bir meşruiyet bulmaya çalışmışlardır. Bu sebeple onlar, genel olarak çocuğun yaşı ve öldürülme nedeni üzerinde yoğunlaşmışlar ve bu bağlamda farklı görüşler ortaya koymuşlardır. Buna göre onların bir kısmı çocuğun bülûğ çağına eriştiğini söylerken diğer bir kısmı henüz bülûğ çağına gelmediğini iddia etmişlerdir.⁸ Buna ek olarak bazı müfessirler Übey b. Kâ'b (ö. 33/654 [?]) ve İbn Abbâs'ın (ö. 68/687-88) *وَأَمَّا الْعُلَامُ فَكَانَ كَافِرًا وَكَانَ أَبُوَاهُ مُؤْمِنَيْنِ* şeklinde okudukları rivayetine dayanarak çocuğun kâfir olduğunu ileri sürmüşlerdir.¹⁰ Bu iki yaklaşıma göre çocuğun

⁷ el-Mâide 5/32.

⁸ bk. Ebü'l-Leyş es-Semerqandî, *Bahru'l-ülüm*, 3 Cilt (b.y.: y.y., ts.), 2/356; Ebü Abdullâh Muḥammed b. Ömer Faḥruddîn er-Râzî, *Mefâtiḥu'l-ğayb*, 32 Cilt (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1999), 21/391; Ebü Abdullâh Muḥammed b. Aḥmed el-Kurtubî, *el-Câmi' li aḥkâmi'l-Ḳur'ân*, thk. Aḥmed Berdûnî, 20 Cilt (Kahire: Dâru'l-Kutubi'l-Miṣriyye, 1964), 11/22; Muḥammed b. Ali b. Muḥammed eṣ-Şevkânî, *Fethu'l-ğadir*, 6 Cilt (Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1993), 3/359.

⁹ el-Kehf 18/80.

¹⁰ Muḥammed b. Cerîr Ebü Ca'fer et-Taḡberî, *Câmi'u'l-beyân fi te'vili'l-Ḳur'ân*, thk. Aḥmed Muḥammed Şâkir, 24 Cilt (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2000), 18/85; Ebü Muḥammed Abdurrahmân b. Aḥmed b. Ebî Hâtim er-Râzî, *Tefsîru İbn Ebî Hâtim*, thk. Esad Muḥammed et-Ta'yayib, 10 Cilt (Suûd: Mektebetü Nizâr Muṣtafâ el-Bâz, 1419/1998), 7/2380.

öldürülme gerekçesi farklılık göstermektedir. Çocuğun bülüğ çağına eriştiği görüşünü benimseyen âlimlere göre, bülüğ çağına erişmeyen çocuklar mükellef/sorumlu tutulamayacağından, günah işlemleri onların öldürülmesi için haklı bir gerekçe oluşturmaz.¹¹ Bu açıdan ayette geçen غلام (gülam) kelimesinin Arapların kullanımına işaret edilerek, “bülüğ çağına henüz yeni ermiş ve sakalları gürleşmemiş delikanlı” anlamına geldiğini ifade etmişlerdir.¹² Ayrıca غلام kelimesinin karşı cinse aşırı şehvet ve düşkünlük duymak manasına gelen إغتلام (iğtilâm) kelimesiyle aynı kökten türediğine dikkat çekilerek bu görüş pekiştirilmiştir.¹³ Buna göre ayette bahsedilen çocuğun, hem mükellef hem de kâfir olmasına binaen öldürülmeyi hak ettiği düşünülmektedir.

Muhammed b. Sâib Kelbî'ye (ö. 146/763) göre kâfir olan bu çocuk eşkiyalık yapan, yol kesen, halkın mallarını gasp edip anne babasına getiren birisiydi. Bir diğer açıklamaya göre o, insanlara zulmeder ve anne-babasını çok üzderdi. Anne-babası, çocuklarının zulmünden ve halkın şikâyetinden bıkararak onu azarlarlardı.¹⁴ Buna karşılık o, Allah'a yemin ederek suçlamaları reddederdi. Ettiği bu yeminlere inanan anne-babası çocuklarının bu tür kötülüklerle ilgisi bulunmadığına ikna olurlardı. Hızır'a gelince o, Allah'ın kendi katından verdiği ilimle bu çocuğun fesat çıkararak birisi olduğunu bildiğinden onu öldürmüştür.¹⁵ Bu itibarla, “*Biz o çocuğun, anne-babasını küfre ve tuğyana sevk etmesinden korktuk.*” ayetindeki فخشينا “korktuk” ifadesinin فعلما “bildik” anlamında kullanıldığı ifade edilmiştir.¹⁶ Dolayısıyla bu yaklaşıma göre ergenlik çağına olan bu çocuk fesat çıkarması ve insanlara zulmetmesi sebebiyle öldürülmeyi hak etmiştir. Ancak bu bilgi Mûsâ'ya gizli olduğu için o, bu duruma itiraz etmiştir.

Bu bağlamda Hz. Peygamber'den şöyle bir rivayet nakledilmiştir: “*Hızır'ın öldürdüğü çocuk, her şeyin mühürlendiği gün kâfir olarak mühürlenmiştir.*”¹⁷ Taberî (ö. 310/923) bu rivayetle ilişkili olarak Kâtâde'den (ö. 117/735) “*Şayet çocuk yaşamış olsaydı anne babasını helak edecekti.*” şeklinde bir görüş rivayet etmiştir. Bu açıdan Taberî'ye göre her müminin Allah'ın kazasına rıza göstermesi gerekir. Öyle ki bazen Allah'ın, insanların hoşuna gitmeyen bir kazası, olmasını arzu ettikleri bir durumdan daha hayırlı olabilir.¹⁸ Dolayısıyla bu görüşe göre Allah'ın ezeli ilminde çocuğun kâfir olduğuna ve ileride anne-babasını helak edeceğine dair bilginin Hızır'a verilmesi, çocuğun öldürülme gerekçesini oluşturmuştur. Taberî, çocuğun öldürülme sebebi üzerinde durduktan sonra bir bütün olarak Hızır-Mûsâ kıssasının Kur'an'da anlatılmasının nüzul dönemi açısından temel maksatlarına da de-

¹¹ Muqâtil, *Tefsîru Muqâtil*, 2/598; Ebü Manşür el-Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'an*, thk. Murat Sülün, 17 Cilt (İstanbul: Dâru'l-Mizân, 2018), 9/94; Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'an*, 11/22.

¹² Muqâtil, *Tefsîru Muqâtil*, 2/598; Ebü Muhammed Abdülhak b. Gâlib İbn Açıyye, *el-Muharrerü'l-veciz*, thk. Abdüsselâm Abdüşşâfi Muhammed, 6 Cilt (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1422/2001), 3/536.

¹³ Semerkandî, *Bahru'l-ulûm*, 2/356; Râzi, *Mefâtihu'l-gayb*, 21/391.

¹⁴ Semerkandî, *Bahru'l-ulûm*, 2/357; Muqâtil, *Tefsîru Muqâtil*, 2/598.

¹⁵ Muqâtil, *Tefsîru Muqâtil*, 2/598.

¹⁶ Muqâtil, *Tefsîru Muqâtil*, 2/598; Râzi, *Mefâtihu'l-gayb*, 21/39; İbn Açıyye, *el-Muharrerü'l-veciz*, 3/536.

¹⁷ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 18/85; Müslim, “Fezâil”, 43 (No. 2661).

¹⁸ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 18/87.

ğınmıştır. Ona göre bu olayın Kur'an'da yer almasının amacı, Hz. Peygamber'i bu kıssa üzerinden eğitmektir. Bu kıssadaki anlatıma göre, hâlihazırda belli bir güç ve otoriteye sahip olsalar da Müşriklerin sonlarının geleceği vurgulanmış olmaktadır. Bu sayede Hızır-Mûsâ kıssası üzerinden Hz. Peygamber'e, hiçbir şeyin görüldüğü gibi olmadığı, varlığın görünen yüzünün ardındaki hakikatlerin tam anlamıyla kuşatılamayacağı ve hakikat ortaya çıkıncaya dek Müşriklerin cezalandırılmasında acele edilmemesi ve onların inkârına sabredilmesi mesajı verilmiştir.¹⁹

Mâtürîdî ise öncelikle işin hakikatini en iyi bilenin Allah olduğunu vurgulamıştır. Ona göre Hızır'ın çocuğu niçin öldürdüğünü, yaşının kaç olduğunu bilmeye ihtiyacımız yoktur. Zira son tahlilde Hızır çocuğu kendiliğinden değil, Allah'ın emri üzerine öldürmüştür.²⁰ Hüküm ve yetki Allah'ın elindedir.²¹ Öyle olunca Allah ölüm meleğini göndererek dilediği insanın canını, dilediği yaşta alabilir.²² Bu kısa, öz ve ikna edici gibi görünen izaha ek olarak Mâtürîdî, konuyla ilgili hâsıl olan bazı müşkülleri çözmeye, muhtemel soruları yanıtlamaya çalışmış ve bu çerçevede şöyle bir itiraza yer vermiştir:

“Allah, çocuğun anne-babasını küfre ve tuğyana düşüreceğini bilmesini, nasıl olur da onun öldürülmesine delil olarak gösterir? Zira Allah, İblis ve askerlerinin, dünyanın sonu gelene kadar yaşamalarına izin vermiştir. Allah, bu varlıkların insanları azgınlık ve nankörlüğe sevk edeceklerini, çeşitli günahlara ve kötü fiillere yöneltceklerini biliyordu. İnsanlara kötülük ve zulümden başka bir şeyi reva görmeyen zalimler hakkında da aynı durum söz konusudur. Allah bu kimseleri, zulüm yapacaklarını bildiği halde yaşatır. O halde Allah, çocuğun öldürülmesini nasıl olur da ileride anne-babasını azgınlık ve nankörlüğe sevk edecek olmasıyla gerekçelendirir?”²³

Mâtürîdî bu itirazı, çocuğun öldürülmesinin bir imtihan vesilesi olması ve Allah'ın lütuf ve ihsanının farkı tezahürlerini onlara gösterme amacı bulunması yönünden cevaplamaya çalışır. Bu minvalde Allah'ın, insanları imtihana tâbi tuttuğu olaylara ve sebeplere teşvik ettiğinden ve içlerinde bu yönde bir arzu uyandırdığından söz eder. Ayrıca insanları sevap ve mükâfatın aracı olan birtakım ibadet ve tâatle imtihan ettiği ve bu görevleri yaptıkları takdirde kendilerine sevap verileceğini bildirdiği, insanın karşılaştığı cezalar ve sıkıntıların da böyle olduğuna dair açıklamalara yer vermiştir.²⁴ Buna göre Allah bazen zalimlere mühlet vererek, bazen de canlarını alarak onları sınar. Diğer taraftan her şeye kâdir olan Allah lütuf ve ihsanda bulunurken de her şeyde bir denge gözetir.²⁵ Dolayısıyla Allah, lütuf ve ihsanı gereği dengeleri sağlamak için küfür ve azgınlık içinde olan birtakım kimselerin ölmesini dilerken, diğer birtakım kimselerin yaşamalarına müsaade eder. Kısaca söylenecek olursa, Mâtürîdî ayette çocuğun öldürülme meselesini Allah'ın

¹⁹ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 18/91.

²⁰ el-Kehf 18/82.

²¹ el-A'râf 7/54.

²² Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 9/93.

²³ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 9/94.

²⁴ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 9/94.

²⁵ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 9/94.

hikmeti, ilmiyle her şeyi kuşatması, ihsanı, lütfu ve kullarını farklı şekillerde imtihan etmesi açısından izah etmiştir.

Mu‘tezilî âlimlerden Hâkim el-Cüşemî (ö. 494/1101), çocuğun öldürülme gerekçesini müteşabihin beyanı, yani insanın bilgi düzeyini ve idrak sınırını aşan hakikatlerin insana açıklanması olarak tarif etmiştir.²⁶ Diğer bir Mu‘tezilî âlim olan Zemaşşerî (ö. 538/1144) çocuğun öldürülmesine dair Hâricilerin Necedât kolu lideri olan Necdet b. Âmir el-Ĥarûrî'nin (ö. 72/691) İbn Abbâs'a "Hz. Peygamber çocukların öldürülmesini yasaklamasına rağmen nasıl olur da bir çocuğun öldürülmesi caiz olur?" şeklinde bir soru sorduğunu, İbn Abbâs'ın buna "Şayet o çocuk hakkında Mûsâ'nın beraberindeki o âlimin bildiklerini bilmiş olsaydın, senin de o çocuğu öldürme hakkın olurdu." diye cevap verdiğini anlatır.²⁷ Bu rivayeti esas alan Zemaşşerî'ye göre Allah, Hızır'a çocuğun hâlini bildirmiş ve onu öldürmesini emretmiştir. O bu durumu, bir başkasını fesada sevk edeceği bilinen bir kişinin kökünün kazınmasına (öldürülmesine) benzetmiştir.²⁸ Zemaşşerî'nin bu son ifadeleri, böyle bir bilgiye başkalarının da vâkif olması durumunda bir çocuğun öldürülmesinin câiz olup olmadığı sorusunu akla getirir. Nitekim bu soruya bu tür bilgilerin vahiy kaynaklı olup ancak peygamberlerden sâdir olabileceği şeklinde cevap verilmiştir.²⁹ Bu çerçevede Râzî'nin (ö. 606/1210); "Çocuğun anne-babasını küfür ve azgınlığa sürükleyecek olması zannından dolayı öldürülmesi caiz midir?" yönündeki bir soruya; "Eğer bu zan vahiyle kesinleşirse caiz olur." şeklinde cevap vermesine³⁰ bakılırsa onun da Zemaşşerî ile temelde aynı görüşte olduğu sonucu çıkarılabilir.

Kurtubî (ö. 671/1273), Hızır'ın öldürdüğü çocuğun Allah'ın ezeli ilminde kâfir olarak mühürlendiğini bildiren hadisin zâhirinin çocuğun bâliğ olmadığı görüşünü desteklediğini belirtmiştir.³¹ Buna mukabil o, konuya şer'î açıdan yaklaşmış, bu husustaki kiraat vecihlerini ve diğer rivayetleri delil olarak kullanmıştır. Böylece çocuk hakkında kâfir sıfatının kullanılmasının ancak bâliğ olması hâlinde söz konusu olacağını vurgulamıştır.³²

Modern dönemde yazılan tefsirlerde de konu, çeşitli biçimlerde açıklanmaya çalışılmıştır. Bu tefsirlerin bir kısmında, Hızır'ın başkalarına ait gemiyi delmesi ve suçsuz bir çocuğu öldürmesini hukûkî ilkelerle açıklamanın imkânsızlığından hareket edilmiştir. Mevdûdî (1903-1979) Hızır'ın gemiyi delmesi ve çocuğu öldürmesinin insanın yaratılışından beri var olan kanunlarla açıkça çeliştiğini ifade etmiştir. Zira hiçbir kanun başkasına ait geminin delinmesine ve suçsuz bir insanın öldü-

²⁶ Ebû Sa'd Mühsin b. Muḥammed Hâkim el-Cüşemî, *et-Tehzîb fi't-Tefsîr*, thk. Abdurrahmân b. Süleymân es-Sâlimî, 10 Cilt (Kahire: Dâru'l-Kutubi'l-Mısrî, ts.), 6/4476.

²⁷ Ebû'l-Kâsım Maḥmûd b. 'Amr Cârullah ez-Zemaşşerî, *el-Keşşâf 'an ḥaḳâiki ğavâmi'it-tenzil*, 4 Cilt (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-Arabiyye, 1988), 2/736. Ayrıca bu rivayet için bk. Müslim, "Cihâd", 32 (No. 1445); Semerkândî, *Baḥru'l-'ulûm*, 2/356.

²⁸ Zemaşşerî, *el-Keşşâf*, 2/741.

²⁹ Cüşemî, *et-Tehzîb fi't-Tefsîr*, Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb*, 21/40.

³⁰ Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb*, 21/491.

³¹ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 18/85; Müslim, "Fezâil", 43 (No. 2661).

³² Kurtubî, *el-Câmi' li aḥkâmi'l-Ĥur'an*, 11/22.

rülmesine yetki vermez. Öyle ki herhangi bir insan ileride bir çocuğun isyankâr ve kâfir olacağını ilham yoluyla bilse dahi böyle bir hakka sahip olamaz. Bu noktada, Mevdûdî emrin niteliği ve özelliği üzerinde yoğunlaşılması gerektiğini belirtmiştir. Buna göre Hızır'a verilen emir şer'î ve hukûkî bir nitelikte değildir. Mevdûdî, şer'î değer taşıyan hükümlerin insanlar için konulduğuna işaret ederek, Hızır'ın melek olduğu ve meleklerin Allah'ın emriyle bu tür eylemlerde bulunabileceği iddiasında bulunmuştur. Ona göre insanlara bildirilen ilahî emirlerle meleklerle bildirilen emirler arasında fark vardır. Bu ikinciler, Allah'ın kimini fakir ve hasta, kimini de zengin ve sağlıklı kılmasıyla aynı kategoride yer alırlar.³³ İbn Âşûr (1879-1973) da ayette çocuğun öldürülmesinin teşri' makamında değil, Allah'ın ilmi ve lütfunun sınırsız oluşu bağlamında ele alındığını söyleyerek meseleye Mevdûdî ile aynı doğrultuda yaklaşmıştır.³⁴

Klasik dönem müfessirlerinin konuya dair açıklamalarında, olayın hukûkî veçhesiyle kader planına göre gerçekleşeceği belirtilen ilahî boyutunun iç içe geçtiği, hatta birbirine karıştırıldığı söylenebilir. Öldürülen çocuk, hukûkî sorumluluğa sahip olsa da bu bağlamda ona nispet edilen çirkin fiillerin onun öldürülmesini mucip gerekçeler olabileceğinin söylenmesi pek makul gözükmemektedir. Bu durumda müfessirlerin çocuğun bâliğ olduğunu dile getirmelerinin ve açıklamalarını buna göre temellendirmeye çalışmalarının meseleyi çözüme kavuşturmada yetersiz kaldığı müşahede edilmektedir. Müfessirlerin, bu açıklamalarına destek olmak üzere Übey b. Kâ'b ile İbn Abbâs'tan nakledilen ve çocuğun kâfir olduğu anlamına gelen kıraat rivayetiyle Hızır'ın öldürdüğü çocuğun kâfir olduğunu bildiren hadisini delil olarak kullanmalarıyla ilgili şunları söyleyebiliriz: Anılan kıraat vechi delil olarak kullanıldığında çocuğun kâfir olduğu anlaşılabilirse bile bunun, şer'î anlamda çocuğun öldürülmesine tek başına sebep sayılabileceğini söylemek zordur. Öte yandan çocuğun kalbinin küfürle mühürlendiği şekilde ilahî takdire bağlı bir tasarrufun söz konusu olduğunu bildiren hadis rivayetinin hukûkî bir içeriğe sahip olduğu söylenemez. İbn Aţıyye (ö. 541/1147) ve Kırtubî'nin -bu yönde aksi görüşü benimsemiş olsalar da- hadisin zâhirinin çocuğun küçük olma ihtimalini desteklediğinden bahsetmeleri³⁵ konunun hukûkî bir zeminde ele alınmasının isabetsizliğini teyit eder. Böylece anılan durumun farkında gözükken kimi müfessirlerin meseleyi Allah'ın takdirine havale etmelerinden bu anlaşılmaktadır. Konuyla ilgili yukarıda arz ettiğimiz farklı görüşleri zikreden Mâtürîdî'nin "Bizim çocuğun öldürülme nedenini bilmeye ihtiyacımız yoktur. Çünkü Hızır, bu işi Allah'ın emriyle yaptığını bildirmiştir. Allah'ın bir kuluna, küçük bir çocuğu öldürme emri vermesi ve bu fiili ister doğrudan, isterse ölüm meleğine emrederek yerine getirmesi mümkündür. Zira hüküm O'na aittir." şeklindeki ifadelerle meselenin nasıl bir boyutta düşünülmesi gerektiğine dair son derece isabetli bir değerlendirmede bulunduğu görül-

³³ Mevdûdî, *Tefhîmu'l-Kur'an*, çev. Muhammed Han Kayani vd., 7 Cilt (İstanbul: İnsan Yayınları, 2005), 3/190.

³⁴ Muhammed et-Tâhir b. Muhammed İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 30 Cilt (Tunus: Dâru'l-Tünisiyye, 1984), 16/13.

³⁵ İbn Aţıyye, *el-Muḥarraru'l-vecîz*, 3/536; Kırtubî, *el-Câmi' li aḥkâmi'l-Kur'an*, 11/36.

mektedir.³⁶

Buraya kadar söylenenleri özetleyecek olursak bir kısım âlimler, Hızır-Mûsâ kıssasında çocuğun ergenlik çağında olduğu, fesat çıkardığı ve zulmeden bir kâfir olduğu gerekçesiyle öldürülmeyi hak ettiğini belirterek meseleyi çözmeye çalışmışlardır. Diğer bir kısım âlimler ise meseleye Allah'ın ilmi, lütfu ve her şeyi kuşatması açısından bakmışlar ve bu yönüyle öldürülen çocuğun küçük yaşta olmasında bir beis görmemişlerdir. Zira bu âlimlere göre burada anlatılmak istenen, haksız yere bir çocuğun öldürülüp-öldürülemeyeceği değil, insanın idrak alanının ve bilgi edinme imkânlarının sınırlılığı ile Allah'ın ilminin her şeyi kuşattığı, dolayısıyla O'nun kaza ve takdirine boyun eğilmesi gerektiğidir. Böylece klasik tefsirlerde yapılan açıklamaların genellikle hukûkî çerçeveye bağlı kaldığı, modern yorumlarda ise olayın ilahî ve ontolojik boyutuna dikkat çekildiği görülmektedir.

3. Çocuğun Öldürülme Meselesinin Anlam ve Değer Açısından İncelenmesi

Bilindiği üzere Mu'tezile kelimasında Allah mutlak adil olduğundan O'nun çirkin ve kötü bir fiili emretmesi mümkün değildir. Çünkü onlara göre bir eylemin adil olup olmadığının tespiti hususunda ölçü insan aklıdır. Bu yüzden Allah'ın insan aklı tarafından maruf ve hikmetli görüneni yaratması vaciptir.³⁷ Eşarilik'te benimsenen düşünceye göre bu hususta insan aklı yetersizdir. Çünkü maruf ve hikmetli olanı gerçek anlamda sadece Allah bilir.³⁸ Bunun için adaletin tesisi insan aklıyla değil Allah'ın emirlerine uymakla mümkündür. Mâtürîdîlik'te ise konunun izah edilmesinde Allah'ın adil oluşu ile bunun insan aklıyla kavranabilirliği arasında bir denge kurulmaya çalışılmıştır. Bu itibarla, Allah'ın yarattığı ve emrettiği her şey maruf ve güzel, yasakladığı her şey de çirkin ve değersizdir. Ancak bunun kavranmasında insan aklına bahşedilen yetenek sınırlı düzeydedir.³⁹ Böylece Mâtürîdî'nin konuyu hikmet kavramıyla izah etmeye çalıştığı görülmektedir. Ona göre Allah'ın varlık ve eşya üzerindeki tasarruflarına ilişkin maruf ve güzel olanı insanın her zaman kavraması mümkün olmayabilir. Bu durumda insan aklının çirkin addettiği bir durum Allah'ın hikmeti açısından maruf olabilir. Söz gelimi Allah, kulunu kimi zaman fakirlik, hastalık, ölüm gibi çeşitli musibetlerle imtihan ettiğinde o, bunun kendisi için hayırlı bir durum olduğunu anlamayabilir.⁴⁰

Böylece ilahî adalet noktasından hareket eden Mu'tezile'ye göre Allah'ın dünyevî hukuk normlarına göre görünür bir sebep olmaksızın masum bir çocuğun öldürülmesini emretmesi mümkün değildir. Mâtürîdî ise Allah'ın lütfu, ihsanı ve hikmeti noktasından meseleye bakmış ve bir imtihan aracı olarak çocuğun öldü-

³⁶ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 7/200.

³⁷ Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu Uşûli'l-Hamse*, çev. İlyas Çelebi, 2 Cilt (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurulu Başkanlığı, 2013), 2/354.

³⁸ Murteza Mu'tahhari, *Adl-i İlahî*, çev. Hüseyin Hatemî (İstanbul: Kevser Yayınları, 2. Basım, 2014), 22.

³⁹ Nürüddin es-Şübünî, *el-Bidâye fi uşûli'd-Dîn*, thk. Bekir Topaloğlu (İstanbul: İfav Yayınları, 11. Basım, 2013), 130.

⁴⁰ bk. Osman Oral, "Kelam İlminde İlahi Adalet", *Kelam Araştırmaları Dergisi [Kader]* 11/1 (2013), 452-455.

rülmesinin emredilmesini caiz görmüştür. Buna karşın Eş'arîler bu hususta herhangi bir gerekçe göstermeye ihtiyaç duymaksızın bunun mutlak manada mümkün olduğunu ileri sürmüşlerdir.⁴¹ Biz meseleye, daha dengeli bir bakışı yansıtması itibariyle Mâtürîdî'nin yaklaşımını esas alarak bakacak olursak, Allah'ın adil oluşunun hiçbir varlığın hakkını ihlal etmemesi ve herkese hak ettiği karşılığı vermesi, hikmetli oluşunun ise en güzel ve en uygun olanı yaratması anlamına geldiğini söyleyebiliriz.⁴² Çünkü insan mutlak surette Allah'ın hikmetini ve adaletini kavramaktan acizdir. Bu nedenle Allah'ın adaletli ve hikmetli olması adaletin ve hikmetin kaynağının yine bizzat O olması demektir.⁴³ Bundan dolayı gerçeği bütün yönleriyle kuşatamadığı için insanın iyi, kötü, güzel ve çirkin gibi değer yargıları itibari olmak durumundadır.

Diğer taraftan şer'î/hukûkî nitelikli naslarda Allah'ın kullarından olayların görünen veçhesine ve sebep sonuç ilişkisine göre hareket etmelerini istediği açıktır. Hz. Peygamber'in "Ben sadece bir beşerim. Bana hasımlar geldiğinde içlerinden birisi haklılığını daha etkili biçimde dile getirmiş olabilir. Böylece ben de onun doğru söylediğini zannederek lehine hüküm verebilirim..."⁴⁴ meâlindeki hadisinin bu durumu yansıttığı görülür. Bu husus bir başka rivayette "Ben zâhire göre hükmetmekle emrolundum, iç dünyalara ise Allah hükmeder." şeklinde formüle edilmiştir.⁴⁵ Hukuk normları da bu doğrultuda şekillenmiştir. Buna göre Allah'ın dokunulmaz kıldığı cana haksız yere kıymak meşru addedilmemiştir. İnsan tabiatı ve fitratı da buna uygun olarak teşekkül etmiştir. Bu nedenle Hz. Mûsâ'nın olayların zâhirinden hareketle kıssada anlatılan Hızır'ın gemiyi delmesi, çocuğu öldürmesi ve duvarı düzeltmesi karşılığında ücret almamasını önce kabul edilemez bulması sahip olduğu tabiatından kaynaklanır. Onun bu olaylara tepkisi, Hızır'ın eylemlerinin hiçbir haklı gerekçeye dayanmadığını zannetmesinden ileri gelmektedir. Diğer taraftan beşerin iradî davranışlarına taalluk eden hukûkî hükümler, aslı itibariyle ilahî kaynaktan beslense de son tahlilde her bir tekil olayla ilgili karar verme ve değer yargısı ortaya koyma yetkisi insana bırakıldığı için nesnel bir gerçeklik ifade etmeyebilir. Çünkü bu, olayların zâhirinden hareketle ortaya konan hükümlerden ibaret olması yönüyle bir sınırlılık ifade etmektedir. Dolayısıyla isabet etme ihtimali kadar hata etme ihtimalini de barındırır. Durum böyle olsa da insan hemcinsleriyle bir arada yaşarken bu normlara ve kararlara ihtiyaç duyar ve bu kurallar insan için bağlayıcılık arz eder.

Buna karşın, Allah'ın kulları ve evrenle ilişkili tasarruflarında beşerî anlamda bir hukûkî nitelikten söz edilemez. Çünkü varlığın mutlak bilgisi ve hâkimiyetini elinde tutan Allah'ın fiilleri hakikatin tam ifadesi olmak durumundadır. Bunun aksi, Allah'a eksiklik isnat etmek demektir. Mutlak kemal sahibi Allah'tan sudur eden bu

⁴¹ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 9/94.

⁴² Muṭahhari, *Adl-i İllâhî*, 71.

⁴³ Muṭahhari, *Adl-i İllâhî*, 20.

⁴⁴ Müslim, "Akzıye", 30 (No. 1713).

⁴⁵ Muhammed b. İdrîs eş-Şâfiî, *Müsned*, nşr. Yûsuf Ali ez-Zevâvî - İzzet el-Atṭâr, 2 Cilt (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1370/1951), 1/13.

fiillerdeki hikmetin ne kadarının ne zaman anlaşılabilceği sorusu konuyu kavramak açısından önemlidir. Kur'an'da Allah'ın fiillerinin, kulları tarafından anlaşılmasının her zaman mümkün olmadığı müteaddit defalar vurgulanmıştır. Bu konuda Allah, insanı varlık sahnesine çıkarmadan önce meleklerin kendisine bu husustaki kaygılarını bildirmesi üzerine *"Ben sizin bilmediklerinizi bilirim"*⁴⁶ buyurarak her türlü olumsuzluğa rağmen insanın var oluşundaki mana ve hikmetin meleklerce bilinmeyeceğini, oysa Allah'ın her yönüyle kuşatıcı bilgiye sahip olduğunu ifade etmektedir. *"Hoşunuza gitmese de savaş size farz kılındı. Bir şeyden hoşlanmadığınız halde o sizin için hayırlı olabilir. Yine bir şey de hoşunuza gider, ancak bu sizin için kötü olabilir. Allah bilir, siz bilemezsiniz"*⁴⁷ ayetinde de bir şeyin dış görünüşüne bakılarak her zaman iyi ya da doğru olduğunun söylenemeyeceği ve her şeyin iç yüzünü Allah'ın bildiği dile getirilmektedir. Nûh Peygamber de Allah'ın mesajlarını kavmine aktarırken bildiklerini Allah'tan gelen vahiyle öğrendiğini anlatır.⁴⁸ Bu ve benzeri ayetlerde varlık ve olayların iç yüzünün insan tarafından değil, Allah tarafından bilindiği dile getirilir.⁴⁹ Benzer açıklama, Mûsâ'nın Hızır'dan kendisine verilen özel bilgiden öğretmesini talep etmesi üzerine *"İç yüzünü bilmediğin işlere nasıl sabredebilirsin ki?"*⁵⁰ şeklinde verdiği karşılıkta da görülür.

Hızır, Mûsâ'nın misyonu ve tabiatı gereği üst üste gösterdiği tepkiler üzerine Hızır, bu eylemleri kendiliğinden yapmadığını bildirmiştir. Zira Mûsâ, Hızır'ın bu eylemlerini beşeri perspektiften ve peygamberlik görevinin gereği olan bakış açısından hareketle adalet ve hikmete uygun bulmamış ve durumdan rahatsızlığını dile getirmiştir. Çünkü peygamberlerin ve diğer insanların sorumluluğu zâhire göre hüküm vermekle sınırlıdır.⁵¹ Onun bu tutumunun son derece doğal olduğunu kabul etmek gerekir. Çünkü o, peygamber de olsa aldığı vahiy dışında varlık ve hakikat hakkında sınırlı bir bilgiye sahiptir. O, diğer insanlar ve varlıklarla ilişkilerini de bu sınırlı bilgiyle sürdürmek durumundaydı. Şu halde kıssadaki eylemler, dünyevî boyutların ötesinde, insan bilgi ve gücünü aşan bir değer ve anlam taşır. Bu

⁴⁶ el-Bakara 2/30.

⁴⁷ el-Bakara 2/216. İlhami Güler, insan tabiatının yanlış değerlendirmeler yapabileceğini kabul etmekle beraber bu ayette olayın insanlar tarafından doğru-yanlış, iyi-kötü olarak nitelenmediğini, hoşlanılmayan şeylerin psikolojik ve içgüdüsel olduğunu ve buradan hareketle insanın ahlaki muhtevalı her tekil olayda doğru-yanlış, iyi-kötüyü çıkaramayacağını ileri sürmenin isabetsiz olduğunu dile getirir. bk. Güler, *Allah'ın Ahlakiliği Sorunu*, 38. Bu yaklaşım kısmen doğru olsa da Allah'ın fiilleri söz konusu olduğunda bazen zâhirde ahlâkî gibi görünmeyen olayların, özünde ahlâkî olduğu anlaşılır. Aynı şekilde ayette söz edilen konunun hiçbir ahlâkî içeriğe sahip olmadığı söylenemez. Zira ayetin içerdiği mesaj yeniden gözden geçirildiğinde günümüzde sözgelimi savaş karşıtı (pasifist) birisine, gerektiğinde hoşuna gitmese de düşmanla mücadelenin hayırlı, doğru ve ahlâkî olduğu şeklinde bir öğüt içerdiğini söylemekte bir sakınca olmasa gerektir. Diğer taraftan bu durum Güler'in Kur'an ahlakını temellendirdiği niteliklerden " faydalı olması" vasfına da uygundur. bk. Güler, *Allah'ın Ahlakiliği Sorunu*, 35. Zira düşmanla mücadele, toplumsal bir menfaatin sağlanması, mepsedetin def edilmesi amacıyla matuftur. Dolayısıyla, düşman saldırılarına karşı hâlâ savaş karşıtlığı yapılmasının ahlâkî bir boyutu olduğu unutulmamalıdır.

⁴⁸ el-A'râf 7/62.

⁴⁹ Diğer ayetler için bk. el-Enfâl 8/61; en-Nahl 16/8, 74; en-Nûr 24/19; er-Rûm 30/56.

⁵⁰ el-Kehf 18/68.

⁵¹ Ahmed b. Muşafâ el-Merâgî, *Tefsîru'l-Merâgî*, 30 Cilt (Mısır: Şeriketü ve Mektebetü Muşafâ el-Bâbî el-Halebî ve Evlâduhü, 1365/1946), 16/7.

değerlendirme aynı zamanda Cüşemî'nin de işaret ettiği üzere ilahî sıfatlarla ilişkili olarak kıssanın, insan idrakini aşan yönüyle müteşâbih bir boyuta sahip olduğunu göstermektedir. Bu bakımdan müteşâbih kavramı çok farklı şekillerde tanımlansa da⁵² bunlar içerisinde en makul tanım Allah'ın sıfatları, cennet, cehennem gibi nesnel dünyasını aşan gaybî hakikatlerin beşer lisanı vasıtasıyla insan tarafından kavranabilecek bir düzeye indirgenmesidir.⁵³ Dolayısıyla burada konuyu anlaşılır kılmak için aşkın varlıktan gelen bir bilgi akışına ihtiyaç bulunduğunu kabul etmekten başka bir seçenek yoktur. Taberî'nin bu durumu Allah'ın kaza ve takdiri, Mâtürîdî'nin ise Allah'ın kullarını sınaması, hayata ve ölüme hükmetme yetkisini elinde bulundurması açısından değerlendirmesinde de bu hakikatin tezahürünü görmek mümkündür. Ancak modern dönemde bu kıssanın şer'î, hukûkî, teşriî yönünün bulunmadığını açıkça ifade etmeleri açısından İbn Âşûr ve Mevdûdî'nin konuya daha bir netlik kazandırdıkları söylenebilir. Bununla birlikte geçmişte ve günümüzde pek çok müfessirin yaptığı gibi konunun hukûkî bir zeminde ele alınması çalışılması meseleyi anlaşılır kılmaktan ziyade daha da çıkmaza sürüklemiştir.

Şu halde bu kıssa ile anlatılmak istenen nedir? Allah, neden buradaki mesajı başka bir anlatıyla değil de bir çocuğun öldürülmesi olayı üzerinden vermiştir? Bu sorunun cevabı kıssanın Kur'an'daki ayrıntılarında doğrudan verilmemiştir. Bununla birlikte Hz. Mûsâ'nın şahsında insanın sahip olduğu bilginin sınırlı olduğu, olayların görünen yüzünün her zaman hakikatini yansıtmayacağı ve daha bilgili insanların bulunabileceğinin hesaba katılması gerektiği mesajı iletilmek istenmiş olabilir. Bu noktada kıssada sıkça kullanılan "te'vil" lafzı anahtar bir kavramdır. Şöyle ki gerek bu kıssada gerekse farklı ayetlerde tevil kavramı bir şeyin hakikati-ne, mahiyetine ve künhüne dair bilgi sahibi olmayı ifade etmektedir.⁵⁴ Buna göre çocuğun öldürülmesi normatif düzeye indirgenmemesi gereken bir anlam boyutuna sahiptir. Yani burada varlığın ve hakikatin bilgisine dair insanın zihin dünyasında bir tasavvurun inşası hedeflenmiştir. Bu tasavvur, bir yönüyle insanın ve içinde bulunduğu varlık dünyasında sahip olduğu gerçeklik açısından hakikatle olan bağının sınırlı oluşuyla, diğer bir yönüyle ise bizzat hakikati temsil eden ve her şeyi kuşatan bir yaratıcının varlığıyla ilişkilidir. Nitekim Hızır'la Mûsâ buluştuklarında Hızır'ın "*Sen asla benimle beraberliğe sabredemeyeceksin. Hakkında bilgi sahibi olmadığın bir şeye nasıl sabredesin ki?*" ve ayrılmadan önce "*Ben bunu kendi irademle yapmadım*" şeklindeki sözleri bu tespiti teyit etmektedir.

Bu konuda daha ayrıntılı bilgi veren hadis rivayetlerinin Kur'an'ın özet olarak kaydettiği bu konuya açıklık getirdiği ve Kur'an'daki anlatıyı tamamlayıcı nitelikte olduğu görülür. Bu rivayetlerden birine göre, Hz. Mûsâ'ya insanların en bilgisinin kim olduğu sorulduğunda kendisini öne sürmesi üzerine Allah'ın uyarı ve azarlamasına maruz kaldığı ve iki denizin birleştiği yerde ondan daha bilgili bir

⁵² bk. M. Sait Şimşek, *Kur'an'ın Anlaşılmasında İki Mesele* (Konya: Kitap Dünyası, 2012), 19

⁵³ M. Hayri Kırbaoğlu, *İslam'ın Kurucu Metni Kur'an Araştırmaları* (Ankara: Otto Yayınları, 2015), 37.

⁵⁴ bk. Yusuf Işıcık, *Kur'an'ı Anlamada Temel Bir Problem Te'vil* (Konya: Esra Yayınları, 1997), 41-60; Abdulfettâh el-Hâlidî, *et-Tefsîr ve't-te'vil fi'l-Kur'ân* (Ürdün: Dâru'n-Nefâis, 1996), 42-130.

kulunun olduğu bildirilir.⁵⁵ Bu rivayet olayın tarihsel arka planıyla ilişkili olsa da kıssanın Kur'an'a nasıl bir çerçevede konu olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Buna ilave olarak, Taberî'nin kıssayı nüzul ortamını göz önünde bulundurarak, Müşriklerin sonlarının geleceğine ve Hz. Peygamber'in onların şiddet ve inkârlarına sabır göstermesi gerektiğine yönelik bir bağlamda izah etmesi dikkat çekicidir.

Öte yandan İlhami Güler tarafından yapılan bir çalışmada Kur'an'da Hızır-Mûsâ kıssasında Hızır'ın âsi çocuğu öldürmesinin insandaki adalet duygusunu zedeleyeceği, Allah'ın mutlak âdil oluşuna gölge düşürebileceği ve kimileri için olumsuz bir örnek oluşturabileceği ileri sürülmüştür. Ona göre Hızır'ın bu eylemlerinde "Allah, 'kesinleşmemiş kader' gereği insanlarla ahlâkî ölçüler çerçevesinde ilişki kurmuştur."⁵⁶ Bu ifadeleriyle o, Hızır'ın anılan eylemini Allah'ın ahlak ve adalet ilkesiyle bağdaştıramadığını açıkça dile getirmiştir. Buna karşın, Kur'an'da yer alan Hz. İbrâhîm'in oğlunu kurban olarak kesmesini emretmesini, Allah ile insanlık arasındaki ilişkiye teşmil edilecek bir yanı bulunmadığı, bu emrin Hz. İbrâhîm'in sınanması amacıyla verildiği ve kesme olayının gerçekleşmediği gerekçesiyle bir sorun olarak görmemiştir.⁵⁷ Ne var ki yazarın Hz. İbrâhîm'in bu kıssasının Allah ile insanlık arasındaki ilişkiyle bir irtibatının bulunmadığını ifade etmesinin çok iddialı bir yaklaşım olduğunu kabul etmek gerekir. Zira bu kıssada yer alan temalardan da Allah-insan ilişkisi hakkında pekâlâ bazı sonuçlar çıkarmak mümkündür. Buna mukabil, onun bu mantık çizgisini Hızır-Mûsâ kıssasında sürdürmemesini temellendirmede geçerli bir argümana sahip olduğu söylenemez. Zira bu düşünceden hareket edilirse, Hz. İbrâhîm'in Allah'tan aldığı emirle çocuğunu kesmek için yüzükoyun yatırdığında onu kaybetme endişesinin doğurduğu psikolojik baskının ve oğlunun yaşadığı olağandışı bir ölümü tatma korkusunun ne tür bir adalet anlayışıyla izah edileceği merak konusu hâline gelir. Ayrıca bu tür durumlarda mağduriyetlerin adaletsizlik olarak tavsif edilmesindeki ölçütün olayın ölümle sonuçlanması olup olmadığı sorusu akla gelmektedir. Aslında Güler, Allah'a ait ahlâkî vasıfların kusursuz olmasına karşın, insandakilerin eksikliklerle dolu olabileceğini dile getirmesine⁵⁸ rağmen insanın Allah'a ait bazı fiillerin başlangıçta insan tarafından anlaşılamayacağı hususunu göz ardı etmiştir. Şüphesiz onun bu konudaki ahlakilik tanımlaması, kıssanın tarihi gerçekliğini kabul ettiğini gösterir. Aksi durumda o, Hz. İbrâhîm'e oğlunu kurban etmesinin emredilmesi hakkında nasıl bir itiraz ileri sürmediyse burada da bir sorun görmeyecekti. Buna rağmen yazar, herhangi bir eleştiri yöneltmeden bu kıssanın mitik bir anlatı ve Gilgamiş Destanı'nın bir parçası olduğunu ileri süren Muhammed Arkoun'un (1928-2010) görüşlerini aktardıktan sonra herhangi bir değerlendirmeye yer vermeyerek böyle bir ihtimali gündeme getirmiş olmaktadır.⁵⁹

Hemen ifade edelim ki Güler'i böyle bir değerlendirme yapmaya iten sebep-

⁵⁵ bk. Buḥārî, "İlim", 3 (No. 74); Müslim, "Fezâil", 46 (No. 2380).

⁵⁶ bk. Güler, *Allah'ın Ahlakiliği Sorunu*, 105.

⁵⁷ Güler, *Allah'ın Ahlakiliği Sorunu*, 74.

⁵⁸ Güler, *Allah'ın Ahlakiliği Sorunu*, 49-50.

⁵⁹ Güler, *Allah'ın Ahlakiliği Sorunu*, 105-106.

lerden birisinin kıssadaki anlatıda Hızır'ın çocuğu öldürmesi üzerinde aşırı odaklanılması ve konuyu kelâmî/hukûkî tartışmaların parçası hâline getirmesi, sonuçta olayın bütün olarak anlaşılmasına yardımcı olabilecek ayrıntıları göz ardı etmesi olduğu söylenebilir. Hal böyleyken o, sorunun kelimacılar tarafından Kur'an'a parçacı-lafızcı yaklaşılmasından kaynaklandığı tespitinde bulunur ve kendisinin konuyu bütünlükçü olarak ele almaya çalıştığını ileri sürer.⁶⁰ Oysa ayette Hızır'ın Allah katından bilgelik ve özel bilgi verilen bir kul olduğundan söz edilmiştir.⁶¹ Buna ilave olarak, Hızır'ın Mûsâ ile buluşmalarında ona en başta “*Sen benimle beraber olduğunda karşılaşacağın olaylara katlanamazsın. Zaten içyüzünü bilmediğin bir şeye nasıl katlanasın ki?*”⁶² şeklinde Mûsâ'nın beşer aklının üstünde ve olağandışı olaylarla karşılaşacağı ve bunun Allah'ın iradesiyle gerçekleştiği bildirilmiştir. Kıssada vurgulanan bu ana mesajın yazar tarafından yeterince göz önünde bulundurulmaması nedeniyle, kendisinin bu hususta bütünlükçü bakışı pek de yakalayamadığı müşahede edilmektedir.

Söz konusu iddiada Allah-insan ilişkisinin ahlâkî bir temele oturduğu tezin den hareket edilmiştir.⁶³ Doğrusu, Allah'ın insanla ilişkisinde “merhametli”, “affeden”, “zulmetmeyen” olması gibi birtakım ilkeleri elbette vardır. Ancak O'nun; ilim, irade ve kudretiyle tüm varlığı kuşatması itibarıyla esmâ ve sıfatlarının ne zaman ve ne şekilde tecelli edeceği insan açısından kimi zaman meçhul bir konudur. Buna mukabil yazar, insan idrakini aşan konularda ahlâkî temelin ne olduğunu ve bunu kimin tespit edeceği hususunu gündemine almamıştır. Bundan dolayı Hızır'ın Allah'ın emriyle çocuğu öldürmesini O'nun adaletiyle uzlaştıramamıştır. Buna mukabil yazar, Allah ile insan arasındaki ilişkinin “kelime”, “ahd” ve “mîsâk” kavramlarıyla sevgi, merhamet ve adalet ekseninde ahlâkî bir zemine dayandığını ileri sürmüştür.⁶⁴ Böylece eleştiri konusu yaptığı Eş'ariyye'nin Allah'ın irade ve kudret sıfatlarına aşırı odaklanarak adalet ve hikmetini göz ardı etmesine benzer bir yanılığa düşmüştür.

Bütün bu açıklamalardan yola çıkarak kulun fiilleriyle Allah'ın fiillerinin sebep-sonuç, hüküm-değer açısından birbirinden ayırt edilmesinin zorunlu olduğu anlaşılmaktadır. Buradaki tartışmanın kadim köklerini Mu'tezile'nin “Allah'ın adaleti gereği aslah olanı kulları için yaratması vaciptir”⁶⁵ şeklinde formüle ettiği düşüncede gözlemlenmek mümkündür. Bu yaklaşım biçiminin Mâtürîdî tarafından “Allah Teâlâ hakîmdir. O'nun fiilleri hikmetin dışına çıkmaz” şeklindeki ifadelerle tenkit ve tadil edilmeye çalışıldığı görülür. Mâtürîdî'nin aslah ve hikmetli olanın ne olduğunu belirleme hakkının Allah'a ait olup, fiilin kendisinden anlaşılmayacağını belirtmesi, Mu'tezile'den ayrıştığı bir husustur.⁶⁶ Yazar, Mu'tezile ve Mâtürîdî'nin

⁶⁰ Güler, *Allah'ın Ahlakiliği Sorunu*, 9-10.

⁶¹ el-Kehf 18/65.

⁶² el-Kehf 18/67-68.

⁶³ Güler, *Allah'ın Ahlakiliği Sorunu*, 15.

⁶⁴ Güler, *Allah'ın Ahlakiliği Sorunu*, 15.

⁶⁵ Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğnî fî ebvâbi't-tevhîd ve'l-'adl*, thk. Muştafâ es-Sikâ (Mısır: Dâru'l-Kutubi'l-Mişriyye, 1965), 14/56.

⁶⁶ Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, 191.

Allah'ın insanla ilişkili fiillerinde hikmet ve maslahata aykırı olmadığı konusundaki değerlendirmelerinden güç alırken bunun bazen ilk bakışta anlaşılmasının bir başka hikmet ve maslahata mebni olabileceği gerçeğini gözden kaçırmıştır. Kendisi Mâtürîdî'nin insan aklının her zaman Allah'ın fiillerindeki hikmet, adalet ve ihsanı anlayamayacağı, zira bilgisinin sınırlı ve duygularının etkisinde kaldığı biçiminde konunun özünü yansıtan açıklamalarını dikkate almamış gözükmektedir.⁶⁷

Mâtürîdî'nin Allah'ın fiillerinde hikmetli olduğu ve aslah olanı belirleme güç ve yetkisini elinde tuttuğu yönündeki açıklamalarından destek alarak şunu söyleyebiliriz: Geçmiş ve geleceği, görünen ve görünmeyen âlemleri bilen Allah'ın Kur'an'da anlatıldığı üzere kâdir-i mutlak, alim ve habîr oluşuna ircâ edilmesi gereken tasarrufları vardır. Bu tasarrufların insandaki adalet duygusunu bozacak, hayatı yaşanmaz kılacak tasarruflar olduğunu söylemek Kur'an'da ortaya konulan Allah tasavvuruyla kesinlikle bağdaşmaz. Bu kıssada anlatılan olayların -dünya düzleminde gerçekleşse de- hukûkî ve kelâmî bir tartışmaya konu olabilecek evsaf-ta olmadığı ortadadır. Zira bu kıssadaki olayların fizik âleme konu olan ve görünen yüzünden (zâhir) ziyade olayların beşerî bir akılla çözülemeyecek mahiyette geleceğe (gayb) dair öngöründe bulunmayı içerdiği müşahede edilir. Yoksa burada söz konusu edilen temanın dünyevî hukukla ve insandaki adalet idesiyle telif edilmesine imkân bulunmamaktadır.

Doğrusunu söylemek gerekirse, kıssada Hızır'ın çocuğu öldürmesi bağlamında, eylemin haklılığını ispatlamak üzere, kimi tefsirlerde çocuk hakkında âsî, yol kesen, kâfir, haydut olduğu şeklindeki nitelemelerin kıssa hakkında olumsuz algıları beslediği/besleyeceği söylenebilir. Oysa Mâtürîdî'nin de dediği üzere, çocuğun öldürülme sebebini bilmemiz gerekmediği gibi, bu tür açıklamalar ikna edici olmaktan uzaktır. Zira çocuğun öldürülmesi Allah'ın emriyle gerçekleştirilmiştir. Bir kulunun ister ölüm meleğine, isterse bir başka kuluna emredilerek hayatına son verilmesi Allah'ın yetkisindedir.⁶⁸

Buna mukabil Eş'arîlikte Allah'ın ahirette küçük çocuklara ve müminlere azap edip kâfirleri cennetine koyması hâlinde bile bunun O'nun adaletine zarar vermeyeceği ileri sürülmüştür. Ancak bu düşüncede olanlara göre, Allah bunu yapmayacaktır. Çünkü Allah, müminlere değil kâfirlere azap edeceğini bildirmiştir.⁶⁹ Ne var ki bu düşüncenin Hızır'ın çocuğu öldürmesine meşruiyet kazandırılabilceğini varsaymak makul gözükmemektedir. Zira bu açıklamada Allah'ın kudret ve iradesine gereğinden fazla vurgu yapılması, O'nun bu olumsuz fiilleri hikmet ve adaleti gereği yapmayacağı gerçeğinin göz ardı edilmesi sonucunu doğurmuştur. Ayrıca Eş'arî'nin (ö. 324/935-36) sözünü ettiği konu, Kur'an'ın ana temalarından olan uhrevî hayatta herkese amellerinin karşılığının verileceği ilkesiyle ilgilidir. Oysa Hızır'ın çocuğu öldürmesinin bu konuyla bir ilişkisinin olduğunu söylemek pek mümkün değildir. Dolayısıyla, beşer ufkunu aşan dikey düzlemdeki bir olayı

⁶⁷ Güler, *Allah'ın Ahlakiliği Sorunu*, 56-57.

⁶⁸ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 7/200.

⁶⁹ Ebü'l-Hasen el-Eş'arî, *Kitâbu'l-lum'a fi'r-reddi 'alâ ehli'z-zeyğ ve'l-bida'*, tsh. Hamûde Ğarâbe (Mısır: Matba'atü Mısır, 1955), 116-117.

beşerî hayatı düzenlemeye matuf hukûkî/ahlâkî ilkelerden hareketle açıklamak her şeyden önce mantıkî tutarlılıktan yoksundur. Eş'arîlik'teki bu yaklaşım biçiminin müfessirlerin konuyu hukûkî çerçevede izah etmelerine etki eden faktörlerden birisi olduğu düşünülebilir.

Öte yandan, buradaki en temel yanılğı, Hz. İbrâhîm'e oğlunu kurban etmesinin emredilmesindeki benzer biçimde Hızır-Mûsâ kıssasında da beşer üstü temaların bulunduğu gerçeğinin dikkatlerden uzak tutulmasıdır. Kur'an'da bu tür beşer üstü temaların bulunmasıyla insanogluna her şeyden önce varlık hakkında sınırlı bilgiye sahip olduğu bilincinin kazandırılması hedeflenir. Bu sayede insan ser'î ahkâmın hikmetlerini kavramada da kuşatıcılık iddiasından kurtulur ve idrak sınırlarının ötesinde de bilgilerin bulunduğu ona hatırlatılmış olur. Nitekim Kur'an'da melek, cennet, cehennem, ahiret, hesap, sırat, mizan vb. gaybî konularda olduğu gibi, fizik yasalarına göre mahiyet soruşturmasına konu edilemeyen, bu konudaki tasvirlerin de meseleyi beşer idrakine indirme amacına bağlı olduğu pek çok kavram vardır. Binaenaleyh kıssada yer alan ve beşer aklıyla uzlaştırılmayacak evsafaftaki olaylardan çocuğun öldürülmesiyle onun bir kazada ölmesi arasında ilahî iradenin belirleyici karakteri açısından bir fark yoktur. Bu tür olayların ardındaki hikmetin anlaşılması kadar anlaşılmama ihtimali de vardır. Yoksa Mevdûdî'nin de dediği gibi insanın yaratılışından beri var olan hiçbir kanun başkasının malına zarar vermeye ve masum bir insanın öldürülmesine izin vermemiştir.⁷⁰ Kur'an'ın genel muhtevası dikkate alındığında özellikle modern akılla izah edilmesi zor olan hususların Hızır-Mûsâ kıssasına has olmadığı görülür. Örneğin meleklerin sihir öğretmeleri,⁷¹ Hz. Süleymân'ın Sebe kraliçesini inanmaya mecbur etmesi,⁷² Ashâb-ı Kehf'in mağarada uykuya daldıktan yaklaşık üç asır sonra uyanması⁷³ vb. kıssalarda da benzeri bir durumu müşahade etmek mümkündür. Dolayısıyla Hızır ve Mûsâ hadisesinde olduğu gibi bütün bu anlatılarda insanın varlıkla ve hakikatle olan ilişkisinin varoluşsal imkânlarına ve sınırlılıklarına yönelik bir bilinç ve tasavvur oluşturulmaya çalışılmıştır. Kur'an'a konu olması itibarıyla bu olayı, salt hukûkî bir zemine indirgemek ya da kelâmî bir tartışmaya dönüştürmek yerine, çok daha esaslı, etkileyici ve kuşatıcı olması açısından varlığa dair bir bilincin inşası bağlamında düşünmek daha isabetlidir.

Öte yandan bilginin zâhir ve bâtın şeklindeki tasnifinin tasavvuf geleneğinde nübüvvet ve velâyet kavramlarıyla eşleştirildiği ve bu eşleştirmede Hızır-Mûsâ kıssasının model alındığı müşahade edilmektedir.⁷⁴ Ne var ki bâtın ilminin üstünlüğünün temel alındığı bu yaklaşımda velinin nebiye üstün olduğu şeklindeki çıkarımın önünün nasıl alınacağı çözümsüz kalmıştır. Tıpkı meleklerin sihir öğretmekle derece kaybına uğramayacakları gibi Hızır'a Hz. Mûsâ'nın muttali olmadığı tür-

⁷⁰ Mevdûdî, *Tefhîmü'l-Kur'an*, 3/171.

⁷¹ el-Bakara 2/102.

⁷² en-Neml 27/28-31.

⁷³ el-Kehf 18/25.

⁷⁴ Örneğin bk. Necmeddin Bardağcı, *Hakikatin Keşfi-Hz. Musa ve Hızır* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2. Basım, 2019), 13.

den bilgilerin verilmesi onu daha üstün kılmaz. Zira ne Hızır ne de melekler söz konusu eylemlerinde kendiliklerinden hareket etmiş değillerdir. Onlar bu eylemlerdeki sembolik anlatımın altında yatan mesajın iletilmesinde birer vasıtadan ibarettirler. Bu bağlamda Hızır'ın tüm bu eylemleri peygamber kimliğiyle Allah'tan aldığı vahye dayanarak ortaya koyduğu, konuyla ilgili sergilenen yaklaşımlar arasındadır.⁷⁵

Sonuç

Allah'ın insan hayatını ilgilendiren fiillerinin beşeri adalet tasavvuruna göre izah edilmesi her zaman imkân dâhilinde değildir. Allah'ın âdil oluşunun apriori olarak kabulü ile tikel hükümlerde bu ilkelerin varlığına zihin faaliyeti sonucunda ikna olunması birbirinden farklı durumlara işaret eder. Nitekim insana doğuştan verilen cinsiyet, zekâ, güzellik, zenginlik gibi konulardaki farklılıklar kişilerde bazen adaletsizlik algısı oluşturabilir. Kur'an'da öngörülen bakış açısına göre dünya hayatının imtihan yeri olmasına ve Allah'ın her fiilinde insanın bilemediği hikmetler bulunduğu inanılması mevcut durumu kabullenmeye yardımcı olur. Zira ilahî vahyin insandaki algı, tasavvur ve bakış açılarını tashih ve tadil etme görevi bulunmaktadır. Bu durum, Kur'an'da anlatılan Hızır-Mûsâ kıssasında Hızır'ın âsi çocuğu öldürme olayı hakkında da geçerliliğini korumaktadır. Bu kıssada, Hızır'ın çocuğu öldürme meselesinin kimi modern algı ve tasavvurlara göre sağlıklı bir zeminde ele alınamadığı, bu muvacehede Allah'ın adaleti hakkında kuşku uyandıran değerlendirmelerde bulunduğu görülür. Kıssadaki anlatıda dünyada karşılaştığımız, ama nedenini bilemediğimiz bazı olumsuzlukların Allah'ın ezeli ilminde bir anlam ve değerinin bulunduğu somut örnekler üzerinden dile getirilir. Bu kıssadan ilk bakışta olayların görünen cephesinin ardında insanın göremediği ve bilemediği bir yön bulunabileceği mesajı verilmektedir. Bu da, insanı kendi sınırlarına çekme ve merkezde Allah'ın bulunduğu gerçeğini hatırlatma işlevi görür. Nüzul döneminde de bu kıssa aracılığıyla Hz. Peygamber'e insanın hakikati kuşatamayacağı mesajının verildiği yönündeki bir kısım müfessirlerce yapılan değerlendirmeler bu tespiti desteklemektedir. Konuyla ilgili rivayetler de bu kıssanın doğru okunmasına katkı sağlamaktadır.

Author Contributions / Yazarların Katkısı: The contribution rate at all stages of the article is fifty percent for the corresponding author and also fifty percent for the second author. / Makalenin tüm aşamalarında birinci ve sorumlu yazarın katkı oranı yüzde elli, ikinci yazarın katkı oranı yüzde ellidir.

Funding / Finansman: This research received no external funding. / Bu araştırma herhangi bir dış fon almamıştır.

Conflicts of Interest / Çıkar Çatışması: The author declare no conflict of interest. / Yazar, herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan eder.

⁷⁵ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Şur'an*, 7/195.

Kaynakça

- Bardakçı, Necmeddin. *Hakikatin Keşfi-Hz. Musa ve Hızır*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2. Basım, 2019.
- Buhārī, Ebū Abdillāh Muḥammed b. İsmāil. *el-Cāmi'u's-şāḥih*. nşr. Muḥammed Zühayr b. Naşr. 9 Cilt. b.y.: Dāru Tavki'n-Necāt, 1422/2001.
- Cüşemī, Ebū Sa'd Muḥsin b. Muḥammed Ḥākim. *et-Tehzīb fi't-Tefsīr*. thk. Abdurrahmān b. Süleymān es-Sālimī. 10 Cilt. Kahire: Dāru'l-Kutubi'l-Mısrī, ts.
- Çalışkan, Necmettin. "Kehf Sûresi Bağlamında Hz. Mûsâ ve Sâlih Kul (Hızır) Kıssası ve Antakya'da Hızır İnanıcının Sosyo-Kültürel Etkileri". *Toplum Bilimleri Dergisi* 9/18 (2015), 243-262.
- Eş'arī, Ebū'l-Ḥasen. *Kitābu'l-lum'a fi'r-reddi 'alā ehli'z-zeyğ ve'l-bida'*. tsh. Ḥamūde Ğarābe. Mısır: Matba'atü Mısır, 1955.
- Faḥruddīn er-Rāzī, Ebū Abdullāh Muḥammed b. Ömer. *Mefātihu'l-ğayb*. 32 Cilt. Beyrut: Dāru İhyāi't-Türāsī'l-'Arabī, 1999.
- Güler, İlhami. *Allah'ın Ahlakiliği Sorunu*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019.
- Ḥālidi, Abdulfettāh. *et-Tefsīr ve't-te'vil fi'l-Kur'an*. Ürdün: Dāru'n-Nefāis, 1996.
- Işıcık, Yusuf. *Kur'an'ı Anlamada Temel Bir Problem Te'vil*. Konya: Esra Yayınları, 1997.
- İbn Aşūr, Muḥammed et-Tāḥir b. Muḥammed. *et-Tahrīr ve't-tenvīr*. 30 Cilt. Tunus: Dāru'l-Tūnisīyye, 1984.
- İbn Aṭiyye, Ebū Muḥammed Abdülḥak b. Ğālib. *el-Muḥarrerü'l-veciz*. thk. Abdüsselām Abdüşşāfi' Muḥammed. 6 Cilt. Beyrut: Dāru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1422/2001.
- İbn Ebī Ḥātim, Ebū Muḥammed Abdurrahmān b. Aḥmed er-Rāzī. *Tefsīru İbn Ebī Ḥātim*. thk. Esad Muḥammed et-Ṭayyib. 10 Cilt. Suudi Arabistan: Mektebetü Nizār Muştafā el-Bāz, 1419/1998.
- Kāḍi Abdülcebbar. *el-Muğni fi ebvābi't-tevhīd ve'l-'adl*. thk. Muştafā es-Sikā. 20 Cilt. Mısır: Dāru'l-Kutubi'l-Mısrīyye, 1965.
- Kāḍi Abdülcebbar. *Şerḥu Uşūli'l-Ḥamse*. çev. İlyas Çelebi. 2 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurulu Başkanlığı, 2013.
- Kerecī, Ebū Aḥmed. *Nüketü'l-Kur'āni'd-dālle 'ale'l-beyān fi envā'i'l-ulüm ve'l-aḥkām*. thk. İbrāhīm b. Manşūr el-Cüneydil. 4 Cilt. b.y.: Dāru'l-Ḳayyim, 1424/2003.
- Kırbaşoğlu, M. Hayri. *İslam'ın Kurucu Metni Kur'an Araştırmaları*. Ankara: Otto Yayınları, 2015.
- Kurtubī, Ebū Abdullāh Muḥammed b. Aḥmed. *el-Cāmi' li aḥkāmī'l-Ḳur'an*. thk. Aḥmed Berdūnī. 20 Cilt. Kahire: Dāru'l-Kutubi'l-Mısrīyye, 1964.
- Maḥmūd Mağribī, İman bint Abdurrahmān. "Hz. Musa ve Hızır (as) Kıssası: İsrâiliyyât Rivâyetlerine Karşı Eleştirel Bir Yaklaşım". çev. Mustafa Şentürk. *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5 (2015), 173-208.
- Mâtürîdî, Ebū Manşūr. *Kitābü't-Tevhīd*. thk. Bekir Topaloğlu - Muhammed Aruçi. İstanbul: İrşad Kitabevi, 1422/2001.
- Mâtürîdî, Ebū Manşūr. *Te'vilâtü'l-Ḳur'an*. thk. Murat Sülün. 17 Cilt. İstanbul: Dāru'l-Mizān, 2018.
- Mavil, Kılıç Aslan. "Hızır-Mûsâ Kıssasında Kader - Çift Perspektifli Bir Bakış -". *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 5/8 (2016), 2496-2516.
- Merāğî, Aḥmed b. Muştafā. *Tefsīru'l-Merāğî*. 30 Cilt. Mısır: Şeriketü ve Mektebetü Muştafā el-Bābî el-Ḥalebî ve Evlāduhü, 1365/1946.
- Meral, Yasin. "Mûsâ-Hızır Kıssası ve Kıssasının Yahudi Kökeniyle İlgili İddialarının Değerlendirilmesi". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 55/2 (2014), 129-150.
- Mevdūdî. *Tefhīmu'l-Ḳur'an*. çev. Muhammed Han Kayani vd. 7 Cilt. İstanbul: İnsan Yayınları, 2005.
- Muḳātil b. Süleymān, Ebū'l-Ḥasen b. Beşir el-Ezdî el-Belhî. *Tefsīru Muḳātil*. thk. Abdullāh Maḥmūd Şehhāte. 5 Cilt. Beyrut: Dāru İhyāi't-Türās, 1979.

- Muṭahhari, Murteza. *Adl-i İllâhî*. çev. Hüseyin Hatemî. İstanbul: Kevser Yayınları, 2. Basım, 2014.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn. el-Ḥaccâc. *el-Câm'u's-şahîh*. nşr. Muḥammed Fuâd Abdülbâkî. 5 Cilt. Kahire: y.y., 1374-75/1955-56.
- Oral, Osman. "Kelam İlminde İlahi Adalet". *Kelam Araştırmaları Dergisi [Kader]* 11/1 (2013), 443-457.
- Öztürk, Mustafa. "Bilge Kul-Musa Kıssası ve İslam Kültüründe Hızır Mitosu". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/15 (2003), 245-281.
- Şâbünî, Nüruddîn. *el-Bidâye fî uşûli'd-Dîn*. thk. Bekir Topaloğlu. İstanbul: İfav Yayınları, 11. Basım, 2013.
- Semerḳandî, Ebü'l-Leyş. *Baḥru'l-'ulûm*. 3 Cilt. b.y.: y.y., ts.
- Şâfiî, Muḥammed b. İdrîs. *Müsned*. nşr. Yüsuf Ali ez-Zevâvî - İzzet el-Aṭṭâr. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1370/1951.
- Şevkânî, Muḥammed b. Ali b. Muḥammed. *Fethu'l-ḳadîr*. 6 Cilt. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1993.
- Şimşek, M. Sait. *Kur'an'ın Anlaşılmasında İki Mesele*. Konya: Kitap Dünyası, 2012.
- Ṭaberî, Muḥammed b. Cerîr Ebü Ca'fer. *Câmi'u'l-beyân fî te'vîli'l'l-Ḳur'ân*. thk. Aḥmed Muḥammed Şâkir. 24 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2000.
- Zeccâc, Ebü İshâk İbrâhîm b. es-Serî b. Sehl. *Me'âni'l-Ḳur'ân ve i'râbüh*. 5 Cilt. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1408/1988.
- Zemaḥşerî, Ebü'l-Ḳâsım Maḥmûd b. 'Amr Cârullâh. *el-Keşşâf 'an ḥaḳâiki ğavâmizi't-tenzil*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-Arabiyye, 1988.